

7 · Karakteristika for anløbspladser i Danmark

De foregående kapitler har givet en introduktion til hovedparten af det tilgængelige arkæologiske fundmateriale, der med rimelig sikkerhed kan betragtes som stammende fra lokaliteter, hvis primære funktion har været forbundet med den maritime sfære. Flere lokaliteter ville kunne føjes til, men de pågældende pladser er enten tvivlsomme, meget sporadisk undersøgte eller kan ikke umiddelbart dokumenteres som primært involveret i besejling.

Den primære undersøgelse omkring Roskilde Fjord omfattede ikke en eneste åbaseret lokalitet, og selvom størstedelen af anløbspladserne er at finde langs kysterne, viste det komparative materiale, at der også ved åerne kan udstikkes pladser, der skylder deres eksistens og betydning, at de har været bindeled mellem land og hav. Der knytter sig en række problemer m.h.t. definitionen af de åbaserede anløbspladser; først og fremmest selve dokumentationen af, at en given lokalitet rent

faktisk har fungeret aktivt i den maritime sfære. Disse spørgsmål vil blive taget op i dette kapitel, og de åbaserede lokaliteter behandles særskilt i kap. 7.2.

7.1 Kystbaserede anløbspladser

Anløbspladser langs de danske kyster synes at omfatte en række fælles træk hvad angår kronologi, topografi, intern struktur og genstandsmateriale. I gennemgangen af pladserne langs Roskilde Fjord blev der peget på nogle forhold, som syntes at være karakteristiske, og som via de komparative lokaliteter er blevet understreget (fig.135).

Kronologi

Dateringsrammen for kystbaserede anløbspladser kan, på baggrund af det fremlagte fundmateriale, sættes til

	Areal i ha.	Kysttype	Å/bæk	Kilde	Langhus	Grubehus	Hus u/fagb.	Parcel	Grøft/vold	Glaserieprod.	Bronzelebbn.	Guld/selvmed	Jernforarbejdh.	Ravsilber	Kammager	Skibserp.	Vævning	Fiskeri	Våben	Brudselv	Mønter	Import	Bopl. keramik	Stemplet keramik	Østsekeramik	Vesturop. keramik	Fibler	Kirke	200-530	530-700	700-1100	Grave		
Lynæs	1,3	høj/lav		X							X	X	X			X					X	X	X											
Selsø-Vestby	4,5	høj/lav		X	2	37				X	X	X	X			X	X	X	X		X	X	X	X										
Gershøj		høj/lav		X	5	2			toft							X	X	X	X		X	X	X	X										
Sønderø	2	høj/lav	X		1	1					X		X			X	X	X	X		X	X	X	X										
Jyllinge		høj/lav		X	1											X	X	X	X		X	X	X	X										
Alholm	2	lav																				X	X	X										
Lyndby		høj/lav									X		X			X						X	X	X										
Stubberup	8	høj/lav	X			7					X	X	X				X					X	X	X										
V.Egesborg	6	høj/lav			1						X	X	X		X		X	X	X	X	X	X	X	X										
Vedbæk.-S.		høj/lav				2					X	X	X				X	X	X	X	X	X	X	X										
Aggersborg	9	høj/lav			7	>100			(vold)	X	X	X	X				X	X	X	X	X	X	X	X										
Baes banke	<1	høj/lav														X	X	X	X	X	X	X	X	X										
Dalgård		lav				9		(X)									X					X	X	X										
Karby	4	lav	X			9						X					X					X	X	X										
Hedeby	24	lav	X	X		X	X		vold	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X										
Hedeby S.	2	lav	X	X	1	33					X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X										
Lundeborg	6	høj/lav	X				X			X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X										
Lødekøpinge I	25		X			54			(X)		X		X			X	X	X	X	X	X	X	X	X										
Lødekøpinge II	7		X	X	X	28							X			X	X	X	X	X	X	X	X	X										
Nabbe-K.		lav		X		1																(X)	X	X										
Nederby	9	høj/lav			2	28						X				(X)	X	X	X	X	X	X	X	X										
Ribe	10-16		X		X	X		X	X	X	X	X	X	X	X		X	X	X	X	X	X	X	X										
Sebbersund	4	høj/lav				150					X	X	X	X	X		X	X	X	X	X	X	X	X										
Starup Ø.	<1	lav									X	X	X	X	X		X	X	X	X	X	X	X	X										
Strandby G.	4	lav				X					X	X	X				X					X	X	X										
Trelleborg	5	lav				4			(X)								X	X	X	X	X	X	X	X										
Ystad-T	>2	lav		X		20					X	X	X			(X)	X	X	X	X	X	X	X	X										
Åhus I	2		X								X	X	X				X	X	X	X	X	X	X	X										
Åhus II	15		X		X	X	X				X	X	X	X	X		X	X	X	X	X	X	X	X										
Århus	5	lav	X			X			vold		X	X	X			X	X	X	X	X	X	X	X	X										
Gedehaven		høj/lav																					X	X										
Fribrodre			X													X							X	X										

Fig. 135. Skema med karakteristika for de specialiserede anløbspladser

Fig. 136. Lynæspladsen beliggende ved sandstranden midt i billedet mellem Klintebakke og Skuldeklint. Set mod vest fra Klintebakke.

mellem slutningen af 2. årh. e.Kr. og begyndelsen af 12. årh. Det står dog fast, at Lundeberg er den eneste lokalitet, der med sikkerhed har eksisteret før midten af 6. årh., mens de øvrige først dukker op herefter. Som det blev nævnt i kapitel 5.3.3. er der på flere af pladserne fra 6.-12. årh. i Roskilde Fjord fundet enkelte genstande fra perioden 200-520/30 e.Kr., og det forhold gentager sig på lokaliteterne Stubberup, Vester Egesborg, Sebbesund og Baes Banke. Hvorvidt de sparsomme spor i realiteten hidrører fra yngre romertids og ældre germanertids anløbspladser er endnu et åbent spørgsmål. Et er imidlertid sikkert: de mulige pladser fra 200-520/30 e.Kr. har i så fald et ganske anderledes arkæologisk udtryk end i perioden 520/30 til 1100 e.Kr., og dermed har der, i hvert fald delvist, været forskel på virksomheden i de to faser. Set i forhold til Lundeberg synes andre fund under ingen omstændigheder af meget.¹

Fra 520/30 til 1100 e.Kr. er der en tendens til, at pladserne opstår af to omgange.² Den ældste gruppe omfatter fibler fra anden halvdel af 6. og 7. årh.,³ og udgøres af Selsø-Vestby, Sønderø, Jyllinge, Lyndby, Stubberup, Vester Egesborg, Sebbesund, Strandby-Gammeltoft og Ystad-Tankbåten. Herefter kommer en gruppe pladser med genstandsmateriale fra 8. årh. og senere, som udgøres af Hedeby-pladserne, Dalgård, Karby, Århus, Gershøj og Gedehaven.⁴ Det er desuden karakteristisk, at pladser fra 6.-7. årh. i stort omfang fortsætter gennem 8.-11. årh.

Areal

Arealmæssigt spænder pladserne over et bredt spektrum fra ganske beskedne typer som Baes Banke på

under 1 ha. over en stribe pladser på 1-6 ha. til de større lokaliteter, der kunne dække op til 24 ha. med Hedeby indenfor halvkredsvolden som den største.⁵ Pladsernes udstrækning har antagelig været variabel. At det arkæologiske materiale findes indenfor et 4 ha. stort område, er ikke ensbetydende med, at pladsen har haft denne udstrækning konstant. Der er tale om det maksimale aktivitetsområde, som ikke nødvendigvis har været fuldt udnyttet til hver en tid. Dette har øjensynlig været tilfældet på Lynæspladsen, mens andre lokaliteter til gengæld synes at være under konstant ekspansion som f.eks. Hedeby efter 800 e.Kr.

En fast sammenhæng mellem areal og funktion kan ikke umiddelbart udledes, selvom det var tydeligt, at de fundmæssigt beskedne lokaliteter langs Roskilde Fjord alle var under 5 ha. Imidlertid overstiger hverken Sebbesund eller Århus denne størrelse, og i hvert fald sidstnævnte må med sin befæstning og bispesæde i 10. årh. betragtes som en af de vigtigste kystlokaliteter i Danmark på det tidspunkt.

Topografi m.m.

Topografisk udviser pladserne nogen variation, men tilknytningen til en undergrund af sand- og grusaflejringer er karakteristisk. Hertil kommer en forkærlighed for kombinationen af et lavtliggende anløbssted med sandbund og et højere liggende område, enten i form af skrænter, klinter eller blot bakkeformationer på den ene eller begge sider⁶ (fig. 136). Denne situation må betegnes som typisk i Roskilde Fjord, men genfindes bl.a. ved Lundeberg, Vester Egesborg, Vedbæk-Stationsvej, Stubberup og Aggersborg. Andre steder er

kysten mindre profileret, og udgøres af jævne terrænformer som ved Hedeby, Starup-Østertoft og Strandby-Gammeltoft.

Ferskvandsforekomster har naturligt været attraktive, og kildevæld eller vandløb findes ved en del af pladserne, men absolut ikke alle. Forekomst af brønde er sjældent påvist, men kendes fra Starup-Østertoft og Sønderø.

Kystnære romanske kirker fandtes ikke kun i Roskilde Fjord i forbindelse med hovedparten af anløbspladserne, det gælder også for en stor del af de komparative lokaliteter. Dette forhold er så meget mere interessant, da kystnære kirker fra tidlig middelalder generelt set ikke er særlig hyppige langs de danske kyster.

Intern struktur

Bygningerne er overordnet set domineret af forekomsten af grubehuse, af og til suppleret af enkelte langhuse. Langhusene synes ikke - eller kun meget sjældent - at være repareret eller genopført samme sted i flere faser.⁷ Husene fordeler sig normalt på langs ad kysten, og med en tendens til, at langhusene er trukket tilbage fra stranden i modsætning til grubehusene.

En undtagelse fra dette billede er Hedeby indenfor halvkredsvolden, der domineres af rektangulære huse uden indre tagbærende stolper, altså en afvigende hustype i forhold til de agrare beboelseshuse, der ellers forefindes i Danmark.⁸ I Hedeby er desuden fundet grubehuse, der er opført på det ældre kammergravfelt (Jankuhn 1976; Stark 1988).

Parcellering er kun påvist i ganske få tilfælde, nemlig i Hedeby og mere tvivlsomt ved Lundeborg og Dalgård. Grundstykkerne er af beskeden størrelse, og langt mindre end toftegrænser omkring gårdsenhederne i agrare bebyggelser. Hvorvidt Hedeby har været fuldstændig parcelleret efter samme mønster over hele området inden for halvkredsvolden, er umiddelbart vanskeligt at fastslå. Grubehusene, der blev opført ovenpå kammergravfeltet på det højereliggende areal længst fra stranden og nær volden, synes ikke at have været indhegnet på samme måde som forholdene ved bredden, i hvert fald mangler sikre spor efter hegnene. Imidlertid er bevaringsforholdene for spinkle hegn, som de kendes i bredområdet, ringere på det højere - og tørrere - land, hvorfor sporene af naturlige årsager kan være væk. Til gengæld tyder det faktum, at op til fire grubehuse er opført på samme sted, og dermed udviser en høj grad af stedkontinuitet inden for ganske få kvadratmeter, på, at der har været en eller anden form for fastlagte rammer, også i dette område.

En fysisk afgrænsning mod oplandet kendes kun fra Hedeby og Århus, og består i begge tilfælde af en

egentlig befæstning i 10. årh. Det er desuden karakteristisk, at der mod stranden er åbent i modsætning til i kystnære, agrare enheder, hvor tofteskellet også afskærer gården mod vandet.

I forbindelse med Trelleborg i Skåne og Aggersborg er der sent i 10. årh. rejst *separate forsvarsanlæg*, der dog i ingen af tilfældene opfattes som en konkret beskyttelse af anløbspladsen. Der ligger i stedet militærstrategiske overvejelser bag, hvilket blot understreger de trafikale knudepunkter, som også civile kystpladser har foretrukket.

Grave og gravpladser forekommer kun i meget begrænset omfang, hvad antallet af lokaliteter angår. Hedeby er en klar undtagelse, men også ved Ystad-Tankbåten er der påvist grave. De sekundære begravelser i højene bag Vester Egesborg må også betragtes som hørende til anløbspladsen, men antallet er lille. For Sebbersunds vedkommende er det bemærkelsesværdigt, at gravene hører til i pladsens seneste del, mens de foregående århundreder ikke har medført gravlæggelser i pladsernes umiddelbare nærhed.⁹

Aktiviteter på anløbspladserne

Gældende for størstedelen af pladserne er, at de kan beskrives som specielt orienteret mod søfart, men derudover er der næsten altid tale om '*multi-funktionspladser*', der har kunnet udfylde en lang række opgaver som værft, raste- og handelsplads, basishavn, fiskeri m.v. Bevaringsforholdene på de enkelte lokaliteter sætter naturlige grænser for hvilke aktiviteter, der kan dokumenteres, og især bådebyggeren og andre skibsrelaterede funktioner som rigning m.v. er flygtige i det arkæologiske materiale. De bedste betingelser findes på pladser, hvor der er bevaret kulturlag, og, ikke mindst, hvor der er vanddruknede aflejringer. I kulturlagene bevares anlægstyper, der i dyrket mark ikke overlever længe under påvirkning af moderne landbrugsmaskiner. Her tænkes bl.a. på de lerforede gruber fra Lynæs og Alholm ved Roskilde Fjords munding, ligesom der på førstnævnte plads kunne påvises stenlagte ildsteder, hvoraf mindst et har været anvendt i forbindelse med bronzestøbning.

Netop *bronzestøbning* er sammen med *jernforarbejdning* de hyppigst forekommende håndværk, der dokumenteres gennem slagger, dele af støbeforme og digler, samt metalaffald fra produktionen. Især slagger og metalaffald er bestandigt, og kan findes med metaldetektor på helt opløjede lokaliteter, hvorfor der i øvrigt er en meget nærliggende mulighed for, at netop disse håndværk er overrepræsenterede i materialet.

Sølv- og guldsmeden har virket i Hedeby, Lundeborg og Sebbersund, og det er formentlig typisk, at begge

håndteringer findes alle tre steder. Håndværkeren har antagelig været den samme person.

Kammageren har virket på en del pladser, men bevaringsforholdene for ben og tak spiller en ikke uvæsentlig rolle. Der er desuden meget stor forskel på, hvor massivt indslaget af affald er. Fra Vester Egesborg drejer det sig f.eks. om to stykker forarbejdet tak, mens der i Hedeby er meget store mængder.

Det samme kan siges om *glasperlefremstilling*, der hyppigst, og i mest omfattende form, kendes fra Lundeborg og Hedeby, mens der fra Selsø-Vestby ikke foreligger mere end omkring 20 stumper, og fra Aggersborg en enkelt tessera. Grundlæggende har de alle omfattet glasperleværksteder, men reelt set kan stumperne fra Selsø-Vestby ikke dokumentere andet end en enkeltstående begivenhed, og vidnesbyrdet fra Aggersborg er indirekte og meget beskedent. De to sidstnævnte lokaliteter tåler med andre ord ikke sammenligning med f.eks. Hedeby, hvad perleproduktion angår.

Ravsliberen kendes også kun fra enkelte pladser, som Lundeborg, Hedeby og Hedeby Syd.

Værftsaktiviteter er kun dokumenteret med sikkerhed i form af skibsdele i Hedeby, men som der tidligere er argumenteret for, opfattes jernhåndteringen på mange af pladserne som udtryk for fremstilling af ny- og omsmedning af brugte - klinknagler. Desuden er karakteristiske genstande af hjortetaksprosser tolket som merlespigre, og opfattes dermed som indicium for klargøring af skibe.

Tekstilfremstilling er påvist gennem de hyppigt forekommende væve- og tenvægte. Det konkrete formål med vævning og spinding på de specialiserede anløbspladser kunne være produktion af klæde til sejl, men den langvarige og håndværksmæssigt krævende proces, sammenholdt med den sæsonbaserede brug af lokaliteterne, synes ikke at harmonere, og tekstilproduktionen kan ikke ses som en del af den umiddelbare klargøring af skibene. Der må i så fald være tale om sejlproduktion på længere sigt, eller også er der tale om fremstilling af klæde i almindelighed. Hvad baggrunden i så fald er for, at denne virksomhed er gået for sig ved stranden og ikke hjemme på gården, kan være svært at få øje på.

Fiskeri er hyppigst dokumenteret gennem forekomsten af knoglemateriale og sjældnere fiskeredskaber. Udgravningsmetode og bevaringsforholdene for knoglerne er væsentlige faktorer. F.eks. var påvisningen af den 'sildeindustri', der er foregået på Selsø-Vestby i middelalderen, kun mulig p.g.a. de kalkrige omgivelser knoglerne befandt sig i. Hertil kommer, at der systematisk skal være anvendt sold med en maskestørrelse på maksimalt 5 mm, for at være nogenlunde

sikker på at få fat i fiskebenene.¹⁰ For redskabernes vedkommende består fundene overvejende af line- eller netsynk, kroge og lystertænder af jern, men ikke i særlig stort omfang der tyder på særlige fiskerlejer eller en voldsom grad af fiskeri.

'*Handel*' opfattes ofte som en naturlig del af funktionerne på en kystplads, og de traditionelle genstande som vægte, lodder og sølv forekommer da også på ganske mange af lokaliteterne, store som små. Der er imidlertid normalt tale om et til tre lodder pr. lokalitet, og nogenlunde tilsvarende antal mønter eller stykker klipsølv. Hvad angår fremmede genstande, er der - Hedeby undtaget - hyppigst tale om fragmenter af klæberstenskar, kværnsten fra Norge eller Rhinområdet og hvæssesten af skifer fra Norge. Hertil kommer jern, enkelte smykker, lidt glasskår, keramik og sølv-mønter. Hovedparten af importsagerne på majoriteten af de specialiserede anløbspladser udgøres af brugsgenstande til dagligdags gøremål, og ligger desuden sent inden for den kronologiske ramme, overvejende efter 800 e.Kr.

I hvor stort omfang 'handel' har været afgørende for en specialiseret anløbsplads er af flere årsager vanskeligt at besvare. For det første kan selve transaktionen ikke påvises arkæologisk, da vægte, lodder og sølv også har været anvendt i andre sammenhænge end handelsmæssige relationer.¹¹ For det andet er det kun på helårspladser, med en fastboende befolkning med husstande, hvor der kan forventes at have været et forbrug af de fremmede varer, og dermed også en kasserung af ødelagte genstande eller tilfældige tab. På de små, specialiserede anløbspladser, som de forefindes de fleste steder, kan selve transaktionen meget vel have foregået på stranden, mens varerne ubrugte - og formentlig stadig emballerede - er blevet fragtet videre til deres bestemmelsessted eller til videre distribution. For det tredje kan - som det vides sket i tidlig middelalder - et fremmed handelsskib på stranden blive mødt af den lokale stormand, hvorefter der er blevet aftalt en pris på varerne, der siden er blevet transporteret op til landsbyen eller gården. 'Handelen' er afsluttet ved stranden, men varerne er væk, og det er eventuelle vægte, lodder og ædelmetal selvsagt også.

'Handel' eller omladning af gods/varer på de specialiserede anløbspladser skal altså - selvom dokumentationen er ringe - ikke helt afvises. Det er f.eks. påfaldende, at disse lokaliteter forsvinder eller omorganiseres samtidig med, at de tidlige middelalderlige byer får større og større betydning som handelscentre. Det er imidlertid spørgsmålet, om det er 'handelen' alene, der er afgørende for denne udvikling. Teoretisk set har de specialiserede anløbspladser stadig haft en berettigelse, da stormændene utvivlsomt fortsat har udskibet

eget produktionsoverskud og hentet fremmede varer til eget brug (og måske videresalg) via deres private anløbspladser, også efter 11.-12. årh.'s bydannelser. Denne forretningsgang kunne finde støtte i de kystbaserede stormandsgårde, som der formentlig er tale om flere steder omkring Roskilde Fjord fra 11. årh. og frem, men de arkæologiske muligheder for at erkende disse omstændigheder er meget ringe, da den specialiserede indre struktur er erstattet af gårdanlæg. En anden mulighed er, at stormændene - i overensstemmelse med de nye tider - placerede en gård i en af kongens byer, hvorfra deres private trafik blev varetaget. Først senere i middelalderen kendes tvister mellem byer og stormænd vedrørende ind- og udførsel af varer over såkaldt "ulovlige havne", som stormændene benyttede uden om byernes tiltagende monopolisering af vareomsætning.

Genstandsmateriale

Vender vi os fra diffuse spor efter 'handel' og håndværkernes affald, er det karakteristisk, at genstandsmaterialet på anløbspladserne udviser en stor ensartethed. Forskellene ligger mere i mængde end i typer.

Keramikken domineres af yngre jernalders uornamenterede 'bopladskar', der optræder på næsten samtlige lokaliteter. Også østersøkeramik er hyppigt forekommende, selvom mængden af skår varierer stærkt. Stempelornamenteret keramik forekommer på flere pladser, men forholdsmæssigt set i ringe omfang. På samme måde er det med den vesteuropæiske keramik, der ingen steder kan siges at være almindelig, og oftest kun er repræsenteret med et eller ganske få skår.¹²

Glasskår fra drikkebægre kendes fra Hedeby, Århus, Lundeborg og Aggersborg, hvor ikke mindst de tre førstnævnte kan betegnes som særligt vigtige pladser. Aggersborg er vanskeligere at bedømme, men dens strategiske placering, etableringen af borgen i slutningen af 10. årh. og anvendelsen som ledingshavn i sen vikingetid kunne pege på en lokalitet af mere end lokal betydning.¹³ Også fra Ystad-Tankbåten kendes glasskår, men alle 11 stykker kunne ikke med sikkerhed henføres til pladsen (Strömberg 1978:57).

Våben er ikke hyppige i materialet. Sværddele er sjældne, men er f.eks. fundet i Hedeby, Aggersborg og Selsø-Vestby, oftest i form af hjalter eller fæsteknap. Overraskende er det, at pilespidser af jern forekommer på relativt mange pladser, heraf ikke mindre end fire steder omkring Roskilde Fjord. Økser kendes fra Baes Banke, ligesom der i vandet ud for Lynæs er fundet en tidlig middelalderlig økse.

Kværnsten er fremkommet på alle Limfjordspladserne, i Hedeby, Århus og Selsø-Vestby, ikke sjældent i form af rhinsk basalt eller granatglimmerskifer.

Smykker, dragtnåle og beslag forekommer på langt størstedelen af pladserne, men i stærkt varierende antal, ligesom kvaliteten kan være svingende fra ringe til ypperlig. Indenfor en given kronologisk ramme er typerne i overensstemmelse lokaliteterne imellem, og svarer fuldt ud til det inventar, der kendes fra de agrare bebyggelser. Der er ikke foretaget en egentlig kvalitativ analyse af disse genstande, men det er givetvis den vej man skal gå i de kommende år, når de stadig stigende mængder smykker skal håndteres fornuftigt m.h.p. syntesedannelse. Den tid, da 20 fibler, tre vægtlodder og 7 g sølv var nok til at kategorisere en plads som "rig", må være ovre.¹⁴

7.2 Anløbspladser langs vandløb

7.2.1 Vandløb som farvand

En afgørende faktor for at kunne betragte en lokalitet ved et vandløb som en anløbsplads er, at den med fordel kunne besejles. Størstedelen af yngre jernalders bebyggelser, der findes i forbindelse med en å, har sandsynligvis haft en primær funktion som 'almindelige' agrare landsbyer eller gårde, hvorfor de ikke skiller sig ud strukturelt, selvom de måske har haft en sekundær funktion som anløbsplads. Når bebyggelser ved åer fra tid til anden i litteraturen alligevel nævnes som mulige at besejle, hænger det sammen med den generelle opfattelse, at vandføringen i åerne var væsentlig større i yngre jernalder end i dag, og at de skibstyper, der har været benyttet, har kunnet sejle på meget lavt vand. Da det samtidig er almindeligt anerkendt, at skibe - om nødvendigt - kunne trækkes over land,¹⁵ er der ikke det sted i landet, hvor man ikke har kunnet bringe et fartøj frem. For ikke at afspore debatten er det, m.h.t. de danske åer, tvingende nødvendigt at gøre sig klart hvilken type besejling, man anser for effektueret. Der er meget stor forskel på, om man forestiller sig langskibe, fragtfartøjer, småbåde, joller eller pramme som fartøjstype. Desuden bør man være varsom med ukritisk at 'forhøje' vandstanden i vandløbene, ligesom man bør se på åens længde og forløb i forhold til alternative landruter.

De naturbetingede forhold

Et væsentligt spørgsmål er problemerne med at vurdere og dokumentere et vandløbs sejlbarhed for 900-1800 år siden. En meget stor del af de danske åer er indenfor de seneste 200 år blevet rettet ud, for bedre at kunne dræne vandet fra marker og enge. Hertil kommer, at sænkning af grundvandsstanden, som følge af

drikkevandsindvinding, i nogle områder fuldstændig har tørlagt åer eller reduceret dem til regnvandsgrøfter.

Det kan således være vanskeligt at rekonstruere 'det udrænede landskab' (f.eks. Dalsgaard 1985), og godtgøre hvilke åer, der har været mulige at sejle på. Klimaudviklingen spiller en betydelig rolle, og mængden af kilde- og regnvand, der har skullet ledes til havet, har ikke været en stabil størrelse, hverken over en kortere eller længere tidshorison. Regnmængden har varieret fra år til år, ligesom den har gjort det fra århundrede til århundrede (Bondesen 1982). Desuden er der det årligt tilbagevendende fænomen som vårflommen med høj vandstand, ikke blot i selve ålejet, men også med en oversvømmelse af de tilstødende enge. Til gengæld indebærer de tørre perioder i sagens natur mindre vand i åerne. Også havniveauet har været af betydning for vandstanden i åerne, og dermed mulighederne for at besejle dem.

Blandt de skibstyper der er relevante i nærværende sammenhæng, har dybgangen været så ringe, at vi må regne med, at et stort antal åer har været farbare, i det mindste nær deres udløb i havet. Det er dog vigtigt at være opmærksom på, at når en å bugter sig gennem landskabet, er den ikke lige dyb i hele sin bredde. Ydersiden af en meander vil altid være dybest p.g.a. strømmens tværgående retning langs bunden, og skråt nedenfor aflejres sediment. Mens vanddybden i ydersiden af en meander kan være 2-3 m, kan der på den efterfølgende lige strækning være 0,3-0,5 m vand, og på indersiden af meanderen endnu mindre (J.T. Møller 1988). Lidt forenklet udtrykt har det betydet, at man ikke har haft hele åens bredde til sin rådighed i forbindelse med besejling.

Fremdriften af skibet - ikke mindst opstrøms - kunne enten ske ved årer, stagning eller ved træk.¹⁶ Når åerne har været ude på fragtskibet Skuldelev 3 har den været omkring 9 m bred, mens krigsskibet Skuldelev 5 har fyldt 8 m og Gislingeåden omkring 5,3 m. Hvis fremdriften har været ved årer, har de to Skuldelevskibe således fordret et for vore dage relativt bredt åløb, mens Gislingeåden har kunnet klare sig med noget mindre plads. Hvor to skibe har skullet passere hinanden, har det i mange tilfælde formentlig været nødvendigt at trække åerne ind, og lade det udgående fartøj passere ved strømmens hjælp, mens det opstrøms fartøj har måttet ligge stille. Et ofte anvendt alternativ til roning må have været stagning.

Skibene har også kunnet trækkes frem v.h.a. mennesker eller heste, der har gået på bredden. Metoden er velkendt, og har f.eks. været i anvendelse langs Suså på Sjælland til op i slutningen af det 19. årh. (Inge-mann-Pedersen 1986). Det har imidlertid krævet faste

brinker ganske tæt ved selve ålejet af hensyn til trækraftens fodfæste, et krav der i brede ådale har kunnet være vanskeligt at honorere.¹⁷ Langs mindre vandløb, eller så højt opstrøms at vandmængden var så beskednen, at meandreringen var kraftig, har åen hyppigt skiftet leje ved at erodere udgangen af en meander. Med tidens fylde skabtes et gennembrud og en 'genvej' for strømmen med en efterfølgende afsnøring af det ældre slyng. Disse 'fossile' ålejer må i årevis have stået vandfyldte og sumpede, og dannet en noget kuperet og vanskelig fremkommelig bred for trækfolk og -dyr.

Også vadesteder kan have spillet en rolle for sejlads på åerne, især i perioder med lav vandstand. Selv mindre fragtskibe som Skuldelev 3 - med en maksimal dybgang på omkring 0,85 m og en lasteevne på 4,5 tons - kan fuldt lastet have haft vanskeligheder med passage af vad, ikke mindst de steder, hvor der var stenbund og dermed risiko for beskadigelse af køl og kølbord. Hertil kommer brobyggeriet og vandmølle-driften, der tog fart i tidlig middelalder, men som allerede i vikingetid så småt var blevet en del af landskabet,¹⁸ og dermed yderligere begrænsede mulighederne for at besejle vandløb.

Åens anvendelighed som vandvej har selvsagt været betinget af dens bredde og dybde, hvoraf især sidstnævnte forhold kan være stærkt varierede i hver sin side af vandløbet. Langs de nedre løb af store åer er bredden 20-50 m og bugtningerne så store og brede, at to fartøjer har kunnet passere hinanden. Jo længere op ad et vandløb man kommer, jo snævrere bliver meandreringen i takt med, at åen bliver smallere. Sammenlagt betyder det, at besejling vanskeliggøres markant, og der er meget store, praktiske vanskeligheder for to modsatgående skibe at passere hinanden. Skarpe bugtninger betyder endvidere, at kun korte fartøjer har kunnet komme omkring hjørnerne, mens lange, havgående skibe har været hæmmede i deres fremfærd.

Det må afslutningsvis fastslås, at pramme og joller har kunnet komme ind ad de fleste åer, men de arkæologiske spor er i den henseende svage. Samtidig bør man være opmærksom på, at landtransport har kunnet gennemføres med vogne, og at de givetvis har været et godt alternativ til at stage en pram ad en kringlet å, også hvad lastkapacitet angår.

7.2.2 Den åbaserede anløbsplads

At definere en anløbsplads ved et åløb er - som allerede nævnt - forbundet med endnu større usikkerhedsfaktorer end gældende for de kystbaserede lokaliteter.

Udgangspunktet bør være besejlingsforholdene, hvor vægten må lægges på muligheden for, at mindre havgående skibe, som Skuldelev 3, har kunnet komme frem uden større vanskeligheder. Som på kysterne har der både været specialiserede anløbspladser og agrare anløbspladser, men naturligvis er det forbundet med meget store vanskeligheder at dokumentere sidstnævnte ved en å (Ulriksen 1994:803).¹⁹

Den specialiserede type repræsenteres i nærværende sammenhæng af fem lokaliteter, der omfatter så forskellige pladser som værftet ved Fribrødre å og handels- og håndværkspladsen i Ribe. Fællesnævneren er, at de ved deres struktur adskiller sig fra de agrare bebyggelser, og er placeret ved en - formentlig - sejlbare å. Generaliseringer med udgangspunkt i det begrænsede antal lokaliteter skal betragtes med varsomhed, ikke mindst da de kun er undersøgt i arealmæssigt begrænset omfang.

Kronologi

En opdeling af pladserne ud fra samme princip som for de kystbaserede lokaliteter viser, at Löddeköpinge I og II bl.a. omfatter fundmateriale fra 6.-7. årh. De øvrige hører til fra 8. årh. og frem. Ribe har et veldateret etableringstidspunkt mellem 704 og 710 e.Kr. og fortsætter frem til midten af 9. årh. i det parcellerede område, hvorefter sporene mangler. Imidlertid må etableringen af Ansgars kirke i midten af 9. årh. e.Kr., sammen med befæstningen fra 10. og 11. årh. e.Kr., være bevis for, at pladsen fortsat har været af betydning til trods for en mulig stagnation eller tilbagegang. Begge Åhus-pladser hører til efter 700 e.Kr., og deres afslutningstidspunkt er ligeledes veldefineret i h.h.v. midten af 8. og midten af 9. årh. e.Kr. For Fribrødre å's vedkommende er dateringerne af skibsdelenes udslagsgivende for placeringen af pladsen i anden halvdel af 11. årh. og ind i 12. årh. Hyttetomten er fra 6.-7. årh., og kan ikke belyses yderligere gennem et samtidigt genstandsmateriale eller andre arkæologiske spor, der kan verificere tilstedeværelsen af en åbaseret anløbsplads allerede på dette tidspunkt.

Areal

Kun Ribes areal på omkring 10 ha. - senere udvidet til 16 ha. - synes fastslået med sikkerhed på basis af de omgivende grøfter, mens der hersker nogen usikkerhed m.h.t. de øvrige pladser. Löddeköpinge I's anslåede 25 ha. bygger udelukkende på den udokumenterede sammenhæng mellem halvkredsvolden og bebyggelsen, mens Löddeköpinge II's 7 ha. er baseret på grubehusenes spredning. Åhus I er klart den mindste af lokaliteterne med sine 2 ha., mens Fribrødre å ikke kan bedømmes på det foreliggende grundlag.

Topografi

Pladserne ligger i en afstand fra havet (i luftlinie) på mindst et par kilometer, men udover placeringen ved en å, er der ingen topografisk ensartethed over disse lokaliteter.²⁰ Ribe ligger helt tæt til bredden, og Fribrødre å er på nuværende tidspunkt kun repræsenteret af et udsmidslag i selve vandløbet. De skånske pladser ligger ovenfor højere eller lavere brinkformationer, og ikke mindst Löddeköpinge II befinder sig noget fjernt fra vandløbet, både vertikalt og horisontalt. Også Åhus I må betragtes med en vis skepsis som åbaseret anløbsplads, da den angiveligt er placeret ovenfor et ikke-sejlbart strømsted. Imidlertid er Åhus I strukturelt og fundmæssigt så forskellig fra samtidige agrare bebyggelser, at den indtager en særstilling. Forholdene omkring Löddeköpinge II synes mere åbne for en tilknytning til en agrar bebyggelse.

Intern struktur²¹

Bygningerne på pladserne er dels grubehuse, dels treskibede langhuse og/eller mindre, rektangulære, stolpebyggede huse uden indre tagbærende stolper, men det er meget forskelligt hvilke typer og i hvilket antal de forefindes. Löddeköpinge I består udelukkende af grubehuse, Löddeköpinge II af grubehuse og treskibede langhuse, mens Åhus II har grubehuse, treskibede langhuse og - som den eneste - rektangulære, stolpebyggede huse. I Ribe er der i forbindelse med selve handels- og håndværkspladsen kun påvist et par grubehuse, mens der mod sydøst er fundet spor af treskibede langhuse og grubehuse. Sidstnævnte ligger udenfor det parcellerede område, og opfattes som tilhørende den permanente, agrare bebyggelse, der angives at have eksisteret i 8.-9. årh.

Parcellering og andre organisatoriske elementer er især fremtrædende i Ribe, der er den eneste, der med sikkerhed er omgærdet, og indenfor er pladsen karakteriseret af en bygningsfri parcellering på hver sin side af en vej langs åen.

Åhus II menes at være organiseret omkring et bygningsfrit område på langs ad åen, men uden påviselig parcellering eller afgrænsning mod oplandet.

Befæstning og separate forsvarsanlæg er kun med sikkerhed fastslået i forbindelse med Ribe, hvor 8. årh.'s bygrøft i 10. årh. erstattedes af vold og grav, der i 11. årh. fik et nyt forløb. Den rektangulære voldgrav sydøstligt på pladsen kan ikke dateres nærmere end mellem første halvdel af 9. årh. og 12. årh.

I forbindelse med Löddeköpinge I er der, som nævnt, fundet en halvkredsvold, men den kan ikke med sikkerhed sættes i forbindelse med grubehusbebyggelsen.

Grave og gravpladser er, i lighed med de kystbaserede anløbspladser, sjældent forekommende, og endnu

er det kun ved Ribe, der er påvist grave. Flere mindre gravpladser fra 8. årh. fandtes tæt inden for 'bygrøften', mens et mindre antal jordfæstegrave fra 10. årh., placeret uden for befæstningen, formodes at være kristne.

Funktion

For næsten samtlige lokaliteter gælder det, at der er omfattende indslag af håndværksaktiviteter.²² Ribe er klart dominerende både hvad angår antal håndværk og mængden af affald herfra, mens den nærmeste 'konkurrent' er Åhus II med et klart mindre omfattende materiale.

Jernforarbejdning forekommer på alle pladser, mens *bronzestøbning* især i Ribe og Åhus I- II er synlig med støbeforme, bronzeskrot og -barrer, men også fra Löddeköpinge I foreligger digler. *Sølv- og guldsmeden* kendes kun fra Ribe, mens *ravsliberen* både har virket hér og i Åhus II. *Kammageraffald* er fundet i Ribe og på de to Åhus-pladser, mens *skibsrelaterede håndværk* er påvist i Löddeköpinge I og totalt dominerende ved Fribrødre å, der på det foreliggende grundlag må ses som 'monofunktionel', udelukkende beskæftiget med skibsreparation og -byggeri baseret på ophugning af udtjente skibe.

Tekstilfremstilling, udtrykt i væve- og tenvægte, kendes fra Ribe og Löddeköpinge I, og i Ribe har *skomageri* og *anden læderforarbejdning* også været blandt håndværkene.

Handel er blevet fremført som en markant del af disse pladsers funktioner, og ikke mindst Ribe og Åhus-pladserne må siges at rumme så omfattende spor af eksterne kontakter og produktion langt ud over lokalt forbrug, at en sådan opfattelse er rimelig. Anderledes svagt står Löddeköpinge-pladserne, hvor ikke mindst Löddeköpinge II kun vanskeligt kan siges at have haft handel som et væsentligt virkefelt.

Genstandsmateriale

Keramikken omfatter især uornamenterede kar fra yngre jernalder, men hertil kommer et mængdemæssigt varierende indslag af østersøkeramik, der er hyppigst mod øst, og sjælden i Ribe. Omvendt er den vest-europæiske keramik forholdvis talrig på denne lokalitet, mens der er fundet enkelte skår på Åhus-pladserne. Stempelornamenteret keramik er kun fundet i Ribe.

Skår af glasbægre er ligeledes talrige i Ribe, men findes i mere beskedent omfang på Åhuspladserne og Löddeköpinge I.

Våben, i form af en sværdfæsteknap og pilespidser, er kun påvist i Löddeköpinge I, mens *kværnsten* til gengæld kun er fundet i Ribe.

Smykker, dragtnåle og beslag forekommer i meget forskellige mængder, og ser man bort fra de massive fund i Ribe, er det mest iøjnefaldende de meget få stykker fra Löddeköpinge I og Åhuspladserne. I forbindelse med Åhus II kan dog indirekte dokumenteres en større mængde prydenstande ud fra de relativt talrige støbeformsfragmenter.

7.3 Sammenfatning

7.3.1 Pladstypologi

Det arkæologiske materiale fra anløbspladserne er sjældent entydigt, og en meget detaljeret rubricering af pladserne kan ikke gennemføres på det foreliggende grundlag. Med andre ord kan lokaliteterne kun sjældent erkendes som orienteret mod et helt specifikt mål. Det synes til gengæld at være et gennemgående træk, at en anløbsplads er *multi-funktionel*, d.v.s. at den har varetaget eller været udgangspunkt for flere forskellige søfartsrelaterede opgaver.

Den specialiserede anløbsplads

En specialiseret anløbsplads må ved sin topografiske placering, sin indre struktur og/eller sit fundmateriale kunne lade sig udskille i forhold til den agrare bebyggelse.²³ Denne brede definition er årsag til, at så forskellige lokaliteter som præ-urbane strukturer og ganske beskedne pladser uden anlægsspor kan puttes i samme kasse. Det hensigtsmæssige i at lade diversiteten være så stor viser sig tydeligt, når man forsøger at funktionsbestemme de givne pladser, der næsten altid omfatter *multi-funktionelle træk*, mens eksempler på hvad man kunne kalde *mono-funktionelle* pladser er få. En mere detaljeret opdeling af pladserne kan godt foretages, men undtagelserne fra 'reglerne' vil komme i overtal, hvorved snævrere rammer mister deres berettigelse.

Nedenfor er defineret en række af de funktioner, der på grundlag af de materielle levn kan knyttes til den specialiserede anløbsplads.

Bygdehavn

En lokalitet med en besejlingsmæssig placering udenfor det man kan kalde hovedsejlruterne, f.eks. inderst i en fjord med et beboet opland, og med et fundmateriale, der udviser varierede funktioner, kan med en bredspektret betegnelse kategoriseres som 'bygdehavn'. Hermed menes, at pladsen har opfyldt de behov, som befolkningen i oplandet har haft for kontakt med søfart og fiskeri. Det betyder samtidig, at der

hyppigt vil være spor efter en række forskellige aktiviteter, der både involverer lokale mænd og kvinder, ligesom der oftest er et indslag af håndværksvirksomhed, der må være varetaget af fremmede specialister. Endvidere kan der meget vel have været et begrænset handelsmæssigt aspekt som angivet i kapitel 7.1.

Bygdehavnen dækker efter min opfattelse de specialiserede anløbspladser, der har været hjemhavn for både stormand og lavere rangerende samfundslag fra oplandet.²⁴

Værft

De arkæologiske spor efter et værft må betegnes som flygtige, og kun under særligt gunstige bevaringsforhold kan skibsdelene genfindes. Der er påvist bådereparation ved norbredden centralt i Hedeby (Crumlin-Pedersen 1997), og på Fribrødre å-værftet. Sidstnævnte plads er speciel med sin sene datering, ved sin placering godt gemt af vejen i et åløb, og ved at være en mono-funktionel lokalitet. I det mindste foreligger der endnu ikke fund, der tyder på andre aktiviteter.

Også andre steder er der fundet spor efter bådebyggeren, bl.a. på Lundeberg og Sønderø, mens argumentationen m.h.t. Selsø-Vestby som værfts- og rigningsplads bygger på indicier. Det arkæologiske materiale viser, at bådebyggeren har haft sit virke på forskellige pladstyper, som ydermere udviser stor variation, hvad angår topografisk placering.

Vagtpost

Afgørende for en vagtpost er en strategisk gunstig placering, der samtidig har ydet ly for skibe og mandskab. I Roskilde Fjord fremstår Lynæs som et godt eksempel på en sådan plads, og det er forventeligt, at lignende lokaliteter vil kunne findes ved andre fjordmundinger og besejlingsmæssige knudepunkter som ved Storstrømmen og tilstødende sunde, ved Store- og Lillebælt, Øresund o.s.v. I fald at Lynæs' arkæologiske udtryk er det almindelige for sådanne pladser, vil det blive vanskeligt at finde dem uden systematiske prøvegravninger efter topografiske kriterier. I den sammenhæng ville en nærmere undersøgelse af Gede-haven ved Skælskør, Lodshusene ved Odense Fjord og Skibsted Fjord være interessant.²⁵

Omladeplads

Omladning defineres i denne sammenhæng som overførsel af gods fra et skib til et andet. Ret beset kan omladning nemlig have foregået på hver eneste kystbaseret lokalitet, hvis man medtager overføring af gods fra skib til vogn, og selvom det selvfølgelig også er en oplysning, der er værd at tage med, er det foreløbig forsøgt at definere omladepladsen mere snævert. Der er dog et meget

principielt problem m.h.t. en eventuel adskillelse af begrebet 'omladning' fra 'handel'. Hvis gods føres fra et skib til et andet, og samtidig skifter ejer, er der i realiteten tale om en handelsmæssig transaktion.²⁶

Omladepladser kan i realiteten ikke dokumenteres arkæologisk i og med, at godset jo er ført væk, lige så lidt som man kan afgøre, hvorvidt overførslen også betød ejerskifte. Tolkningen af Lynæs som et sted, hvor man har losset fra store fragtfartøjer til småskibe, bygger på lokalitetens placering ved munden af Roskilde Fjord, der udgør et vanskeligt farvand. Lynæsvraket fra midten af 1100-tallet har i sine velmagtsdage været af betragtelige dimensioner, og efter min opfattelse underbygger skibets størrelse, sammen med fundstedet, tolkningen.

Også på de store handels- og håndværkspladser kan man forvente, at omladning har været en væsentlig del af funktionen, men, som nævnt, bør det vel snarere kategoriseres som handel.

Rasteplads

Med den type søfart, der er blevet praktiseret i hvert fald i dele af de danske farvande, har der langs kysterne været brug for rastepladser, som har kunnet benyttes i forbindelse med overnatning, eller hvor man har afventet bedre vejrforhold (Lund 1983). Den vigtigste facilitet på en sådan lokalitet har været en naturhavn med læ, mens muligheder for at skaffe ferskvand ikke nødvendigvis har været afgørende. En anden fordel kan meget vel have været, at oplandet har været øde eller i det mindste tyndt befolket, så risikoen for overfald fra lokale folk har været begrænset. På den baggrund kan småøer i de indre danske farvande godt tænkes at have været flittigt anvendt som rastepladser for fremmede skibe, ikke mindst hvis der har været tale om et enkelt eller få skibe med begrænset mandskab til selvforsvar.

Det er spørgsmålet, om man skal forvente, at der har været et velkendt netværk af rastepladser, der er blevet benyttet igen og igen, og har det ikke været tilfældet, må det betragtes som yderst vanskeligt at efterspore denne lokalitetstype. For mere eller mindre tilfældigt valgte rastepladser er de materielle efterladenskaber fra et enkelt eller ganske få besøg næppe af en art og et omfang, at brugen kan dokumenteres.

For velkendte og ofte benyttede pladser, som lå ved overgange mellem to farvandstyper, stiller sagen sig i flere tilfælde anderledes. Som eksempler kan nævnes Lynæs og Alholm ved munden af Roskilde Fjord og Baes Banke på spidsen af Fyns Hoved, der alle er karakteriseret af et øde opland, ligesom de mangler de typiske kvindesmykker, et aspekt der tyder på, at pladserne kun har været benyttet i forbindelse med sejlads.

Fiskelejer

Udnyttelsen af marine ressourcer er sket i udstrakt grad gennem hele historien, og yngre jernalder er ingen undtagelse. Fund af fiskeknogler fra saltvandsarter på såvel kyst- som indlandspladser taler deres tydelige sprog. Det er derfor næsten påfaldende hvor få fiskeredskaber, der findes på såvel kyst- som indlandspladser. Kroge og lystertænder af jern forekommer meget spredt, og aldrig i større mængder, ligesom net- og linesynk af sten ikke forekommer i synderlig stor udstrækning. Under gunstige bevaringsforhold har det vist sig, at netflydere af bark kan findes i relativt stort tal, hvilket taler for udstrakt brug af net.²⁷

En nyligt publiceret afhandling har for det fynske området foreslået, at særlige *fiskerlejer*, der har været permanent beboet, fandtes i ældre romertid, men at de i yngre jernalder var opgivet til fordel for *fiskelejer*, d.v.s. sæsonbetonede lokaliteter (Christoffersen & Porsmose 1996). Om den opfattelse er holdbar kan afgjort diskuteres; det har i hvert fald ikke været tilfældet i Roskilde Fjord. Fiskeri og fangst kan have været udført af landbrugerne på bestemte tidspunkter af året med henblik på forsyninger til egen husholdning, ligesom det forekommer meget naturligt, at folk har forsynet sig af 'havets rigdomme' under deres ophold på kysten. Det er dog ikke ensbetydende med, at fiskeri allerede i yngre jernalder har spillet en vigtig økonomisk rolle, som det blev tilfældet i middelalderens sildeeventyr, og der foreligger da heller ingen afgørende beviser for en sådan antagelse. Handel med fisk har nødvendigvis krævet en konserveringsmetode. Det har i forbindelse med en overrepræsentation af sildeknogler fra h.h.v. Hedeby og Ystad-Tankbåten været foreslået, at der har været tale om saltede sild, og at saltet efterfølgende har konserveret knoglerne så godt, at de forekommer i bedre stand end de burde som usaltede (Lepiksaar & Heinrich 1977; Strömberg 1978). Overrepræsentation kan imidlertid også forekomme uden salt, som det var tilfældet med den middelalderlige sildeindustri på Selsø-Vestby. Den påviste gælning er sket forud for nedsaltningen, og affaldet herfra har været fersk (Enghoff i tryk).

Færgested

Overfartssteder mellem de danske landsdele kendes i stort tal fra historisk tid (f.eks. O. Jørgensen 1986; Crumlin-Pedersen 1996:15), og de kan sandsynliggøres for ældre tiders vedkommende.²⁸ En lang række af de kystbaserede anløbspladser, der er medtaget i nærværende afhandling, kan meget vel have fungeret som færgesteder, alene ud fra tankegangen, at hvor der var mindre skibe, kunne man sandsynligvis også betale sig fra at blive sat over. Oprettelse af et færgested

alene for overfartens skyld må imidlertid betragtes som et væsentligt senere element, der i middelalderen har at gøre med rigets (læs: kongens) behov for transport,²⁹ og først langt senere ud fra mere almene hensyn.

Det er imidlertid vanskeligt at se, hvordan færgefart skal kunne dokumenteres arkæologisk.

Handels- og håndværkspladser

Det er min opfattelse, at der i forskellige sammenhænge - det være sig på anløbspladser eller i landsbyer - kan være handlet og udøvet håndværk i større eller mindre omfang, men på baggrund af det arkæologiske materiale kan defineres en særlig lokalitetstype, hvor netop disse aktiviteter har været primære funktioner.³⁰ For det danske område kan Hedeby, Ribe, Åhus I og Åhus II henføres til denne kategori, mens Århus, Sebbesund og Løddekøpinge I fremstår mindre klart.

Mens selve transaktionen eller omsætningen af varer næsten er umulig at se i de materielle levn på pladserne, er der en klar tendens til, at enkelte lokaliteter rummer en så omfattende mængde affald fra håndværk, at der må være tale om produktion langt ud over eget forbrug.³¹ Hertil kommer, at der samtidig findes rester af forholdsmeæssigt mange fremmede brugsgenstande som drikkeglas, kværnsten og keramik, samt indførte råmaterialer til videre forarbejdning. Desuden findes af og til importeret halvfabrikata, der med sikkerhed ikke er blevet anvendt på findestedet, men har skullet færdiggøres og videredistribueres (Steuer 1987a).

Sammen med mængden af fremmede genstande og håndværksaffald er også antallet af udførte håndværk større på denne lokalitetstype i forhold til andre pladser, og der er tilsyneladende en række håndværkere, der primært har hørt hjemme på handels- og håndværkspladserne. Heriblandt er ravsliberen, glasperlemageren, kammager³² og guld- og sølvmeden.

Handels- og håndværkspladsens indre struktur kan ikke siges at følge bestemte retningslinier af hensyn til den virksomhed, der er foregået, men de punktvisse udgravninger giver kun ringe muligheder for at konkludere endeligt. De tilgængelige oplysninger giver dog anledning til overvejelser over de forskelle og ligheder, der kommer til udtryk mellem flere af periodens store handels- og håndværkspladser.

Det er f.eks. påfaldende, at Ribe er organiseret omkring en langsgående gade på linie med frankisk/frisiske lokaliteter (Brandt 1985), mens Hedeby synes opstået omkring en kerne ved bredden. Ribe må opfattes som hørende til Nordsøens handelsfære, og det kunne forekomme nærliggende, at det har været et frisk kontingent af handelsfolk, der har

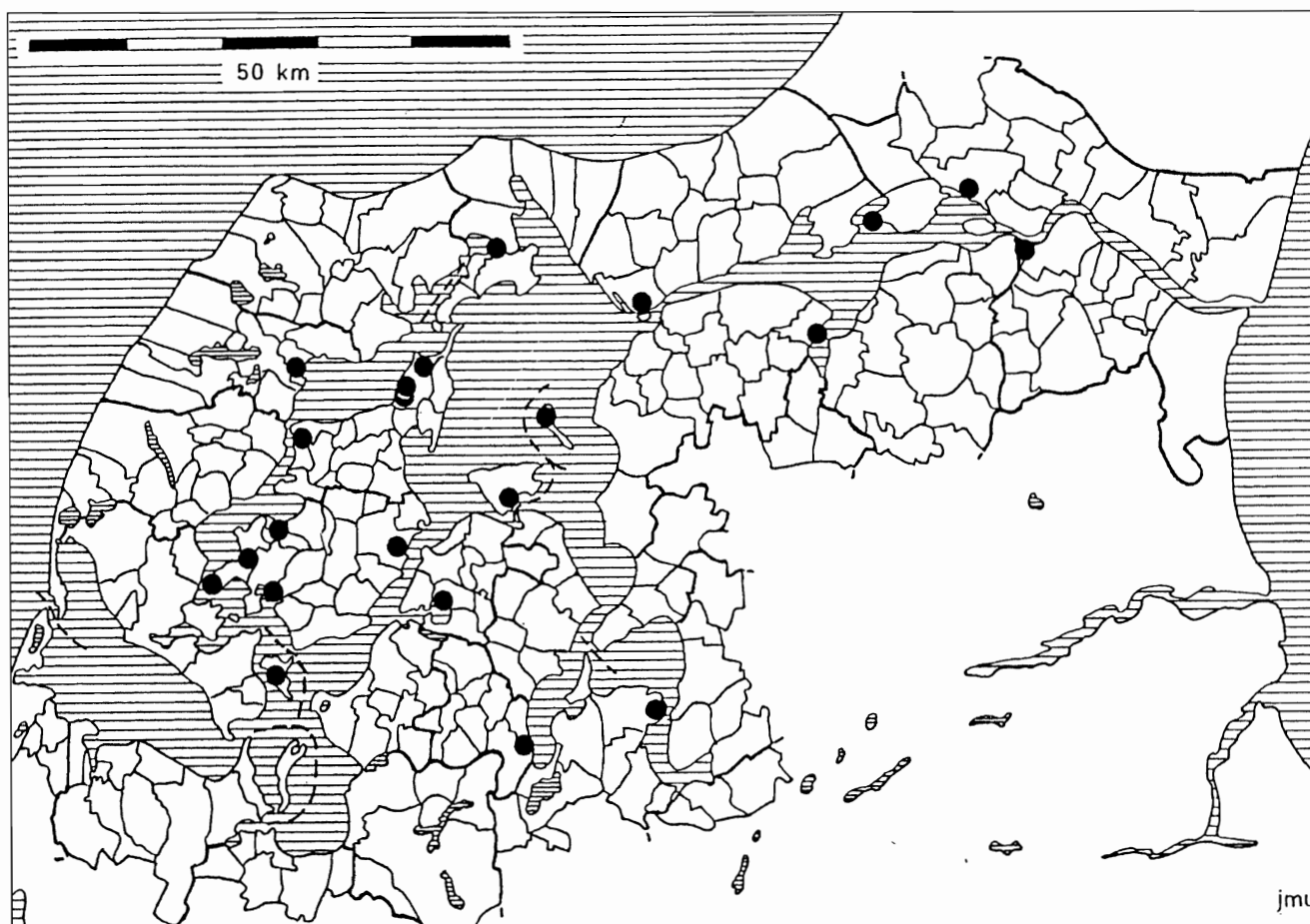

Fig. 137. Limfjorden. Kystnære fund fra yngre jernalder. På kortet er indlagt sogne- og herredsgrænser i det 17. årh. Herredsgrænserne er trukket op med fed strek. Efter Ulriksen 1992a.

stået bag den praktiske side af pladsens etablering.³³ Også i Hedeby synes der at være udefrakommende elementer. De rektangulære huse med tagbærende vægge er fremmede i dansk byggeskik, og bryggerne i havnen minder i nogen grad om forholdene i Dorestad (van Es & Verwers 1980), ligesom der er parcellering i små enheder. Desuden er det flere gange blevet fremhævet, at der er et klart frisisk indslag i Hedeby fundmateriale, ikke mindst i 8.-9. årh. (Steuer 1974; Jankuhn 1976). Der er imidlertid flere forhold, der tyder på, at Hedeby netop ikke har været en udpræget frisisk inspireret lokalitet. Den er ikke organiseret omkring en langsgående gade, og husene har ingen paralleller i de frankisk/frisiske handelspladser.

For danske handels- og håndværkspladserne udenfor det frisisk påvirkede område i Sydslesvig og Sønderjylland gælder, at der ikke er konstateret en egentlig parcellering. Det er imidlertid værd at bemærke, at undersøgelserne i 9.-10. årh.'s Århus primært er foregået perifert i forhold til selve anløbsstedet, og at grubehusene ved Sønder vold har en placering indenfor halvkredsvolden, der er meget lig grubehusenes i Hedeby's kammergravfelt, d.v.s. perifert i forhold til

bebyggelsens primære aktivitetsområde ved stranden. Undersøgelser i Århus' 'havnekvarter' udgøres på nuværende tidspunkt af udgravningen ved Katedralskolen (Andersen & Madsen 1985), hvor der i arealmæssigt stærkt begrænsede felter fremkom små grubehuse, uden at det var muligt at udtrække oplysninger om en eventuel 'organisation' med parceller el.lign. Det er klart, at fornyede undersøgelser i hvad der må have været den centrale del af pladsen, måske kunne bidrage med vidnesbyrd om parcellerede forhold på linie med Hedeby, men på det foreliggende grundlag tyder de brednære grubehuse på en anden bygnings-type som dominerende i Århus i 10. årh.

Militære anlæg

Forsvarsanlæg for konkrete lokaliteter er ikke ukendte i Sydsandinavien i vikingetid, og det er kendetegnende, at de aldrig findes sammen med agrare landsbyer, men til gengæld er påvist i forbindelse med en håndfuld anløbspladser. Den ene type er halvkredsvolden, der hører det 10. årh. til, og som er påvist i forbindelse med Hedeby, Ribe, Århus og muligvis Löddeköpinge I, selvom volden hér ikke er dateret.³⁴ Den anden

type er ringborganlæg, særlig monumentalt ved Aggersborg, og i mindre grad i forbindelse med Trelleborg i Skåne. De befæstede pladser fordeler sig jævnt ved kyst og å, mens de geografisk synes at være knyttet til Jylland og Vestskåne.³⁵

Der er et klart sammenfald mellem halvkredsvolde og handels- og håndværkspladserne, og kombinationen skal ses som udtryk for kongemagtens tilstedeværelse og kontrol med netop disse lokaliteter. Man kan opfatte befæstningen som bevis for de store økonomiske interesser, der var forbundet med handels- og håndværkspladserne og vigtigheden af at forsvare dem mod overfald fra rivaliserende potentater eller ordinære sørøvere. Den økonomiske side af sagen har utvivlsomt været en afgørende faktor, men samtidig synes disse lokaliteter at være blevet organisatorisk vigtige som kongens administrative centre med en embedsmand, *comes vici*, muligvis residens og som samlingspunkt for kongen, hans følge og formentlig også hæropbud.³⁶ Handels- og håndværkspladserne indtog dermed også en politisk og militær rolle, som allerede var betydelig i 9. årh., men som i 10. årh. fik sit fysiske udtryk i forsvarsanlæggene.

Hedeby var placeret i et grænseområde mod sakserne i syd og måske i endnu højere grad mod den frankiske interessesfære, der blev stadig mere nærværende og truende i 10. årh. set fra den nordlige side af Dannevirke. Den fysiske sammenhæng mellem det monumentale forsvarsværk og Hedeby i 10. årh. var ingen tilfældighed, og det militært velforsvarede område gav god sikkerhed for handel, og samtidig en vigtig post i det sydvestligste hjørne af Østersøen. Havnen var befæstet, og ude i Slien er fundet rammeværk af samme type som udgør fundamentet i Dannevirkes Hovedvold, der er dendrokronologisk dateret til 737 e.Kr. (Andersen, Madsen & Voss 1976:57f).

Ribe besad den samme kvalitet som Hedeby: beliggende i en grænsezone mod det frisisk/frankiske område, med adgang til Nordsøen og de handelsmæssige og militære muligheder, der lå hér. Ribes første befæstning var en halvkredsvold, mens 11. årh.'s forsvarsværk udgjorde en næsten lige linie tværs over det spidse næs mellem Ribe å og Tved å, men det er uvist, hvordan pladsen har forsvaret sig mod åsiden. Det er nærliggende at antage, at der et sted i åen mellem Ribe og havet har været en spærring, der har tvunget eventuelle angribere på land, og dermed automatisk har bragt dem på den modsatte side af åen i forhold til handels- og håndværkspladsen. Konklusioner vedrørende Ribe i 10. årh. skal naturligvis drages med varsomhed, da pladsens struktur, funktion, størrelse o.s.v. endnu ikke er belagt med arkæologisk materiale efter midten af 9. årh. Alene forsvarsanlægget og

bispesædet indicerer imidlertid, at pladsen ikke blot var sygnet hen, men stadig var en vigtig brik i samtidens politisk-økonomiske skakspil. Det understreges øjensynlig af den 5000 m² store tørveopbyggede platform, der af udgraverne tolkes som en mulig kongelig residens (Feveile 1994), ligesom den nyligt fundne, nærmest rektangulære voldgrav i den sydøstlige ende af det parcellerede område - trods en bred dateringsramme - bør medtages i overvejelserne.

Århus adskiller sig topografisk fra de øvrige halvkredsvolde ved at ligge eksponeret ud til åbent farvand, der ikke umiddelbart har kunnet beskyttes ved faste spærringsanlæg. Det er derfor en nærliggende tanke, at pladsen må have haft en befæstning ved eller i stranden som supplement til halvkredsvolden. I forhold til de langt gunstigere, naturgivne anløbsbetingelser, der fandtes adskillige steder i Kalø Vig, få sømil mod nord, må der have været vægtige bevæggrunde for at placere Århus på de lave sandbanker omgivet af en å, lave, fugtige enge og vådområder. Den dybe Århus Bugt er en del af Kattegat, og farvandet der afgrænses af Djursland i nord, Sjælland mod øst, Jylland mod vest og Fyn mod syd med Samsø liggende i smørhullet, har været af stor vigtighed som rute mellem det nordlige Kattegat og bælte omkring Fyn, og dermed passagen til den sydvestlige Østersø. Århus befinder sig i det nordvestlige hjørne af dette havområde, og skal måske opfattes som et af flere lejer for vagtskibe, der har kontrolleret søfarten. En almindeligt anerkendt 'flådebase' i samme område er Stavns Fjord på Samsø, der i hvert fald i 8. årh., via Kanhave kanalen, var forbundet med farvandet mod vest (K. Christensen 1995). En mulig permanent tilstedeværelse af krigsskibe ved Århus,³⁷ og konstant overvågning af Århus Bugt, kan være årsag til at handels- og håndværkspladsen etableredes og allerede tidligt i 10. årh. befæstedes med vold og grav. Der var med andre ord tale om et militært støttepunkt, der gav beskyttelse for civile aktiviteter, der antog et omfang, som med tidens fylde gjorde Århus til et af landets første bispesæder på linie med Ribe.

De to sidste forsvarsanlæg, ringborgene ved h.h.v. Aggersborg og Trelleborg i Skåne, nævnes, i modsætning til de andre befæstede pladser, ikke i de skriftlige kilder, og de blev ikke til bispesæder. De arkæologiske fund fra de to lokaliteter synes ikke at repræsentere et massivt indslag af handel og håndværk, men er mere på niveau med lokaliteter som Selsø-Vestby og Vester Egesborg. Aggersborg omtales som kongsgård i 11. årh., og har siden været et mindre gods, mens Trelleborg i 13. årh. havde udviklet sig til en købstad.³⁸ For begge lokaliteters vedkommende har de i yngre germanertid og vikingetid ligget på centrale trafikknude-

punkter, og ikke mindst Aggersborg har indtaget en dominerende position for sejladserne på Limfjorden. Fæstningerne har imidlertid ingen af stederne bevirket en opblomstring af de civile aktiviteter, hvilket for Aggersborgs vedkommende måske kan hænge sammen med at anlægget, såfremt det nogensinde blev færdigbygget, kun har fungeret i ganske kort tid.³⁹ Desuden har de ændrede besejlingsforhold i Limfjorden med tilsandingen ved Thyborøn og af den formodede forbindelse via Sløjen til Skagerak mindsket betydningen af kontrolfunktionen netop hér.

Den agrare anløbsplads

Blandt de delvist undersøgte kystbaserede lokaliteter, der er fremlagt i kapitel 5 og 6, er der flere, som ved deres bygningstyper og struktur må formodes at have fungeret som en kombination af en agrar baseret bebyggelse og anløbsplads. Denne opfattelse støtter sig alene til lokalitetens placering ved kysten og formodningen om, at man naturligvis har udnyttet de muligheder, der lå i søfarten.

Der er imidlertid nogle væsentlige problemer i forbindelse med tolkningen af disse pladser. Dels tillader de arealmæssigt begrænsede udgravninger ikke endelige konklusioner om bebyggelsernes udseende, dels må der tages højde for den mulige udvikling over tid, der f.eks. er foreslået i forbindelse med Gershøj i Roskilde Fjord. Fastlæggelsen af den eventuelle udvikling fra specialiseret til agrar anløbsplads er afhængig af veldaterede fund i relevante anlæg, og det er desværre et særsyn.⁴⁰ Desuden adskiller fundmaterialets sammensætning sig ikke fra, hvad man finder i oplandets landsbyer, ligeså lidt som det var tilfældet for flertallet af de specialiserede anløbspladser.

Det er karakteristisk, at de agrare anløbspladser først synes at komme på tale så sent som i anden halvdel af 8. årh., og at disse tidlige eksempler alle er samlet på øerne i Limfjorden. I sen vikingetid kendes de også uden for dette farvandsområde, og i tidlig middelalder bliver de, i hvert fald visse steder, hyppigere, f.eks. i Roskilde Fjord. I andre områder er de sjældne eller ikke eksisterende, som det synes påvist for Fyn (Christoffersen & Porsmose 1996).

Den vestlige Limfjord har muligvis været underlagt særlige forhold, der har haft indflydelse på bebyggelsernes placering i forhold til havet. Ser man på fordelingen af kystnære fund i området, er der en nogenlunde jævn spredning fra Ålborg i øst til Thyholm i vest (fig. 137). Det er karakteristisk, at næsten alle småøerne i den vestlige Limfjord omfatter kystnære fund, og Mors er forholdsmæssigt særlig rig på denne fundkategori, ligesom øen generelt har mange fund fra vikingetid.⁴¹ Hvorvidt de kystnære fund er udtryk

for en udpræget maritim kontakt, eller om der er tale om inddragelse af marginale områder ved kysterne allerede i yngre germanertid og vikingetid, er et åbent spørgsmål. Særlige gødskningsmetoder har gennem århundreder tilført landsbyernes indmarker store mængder blandingsgødning. De tilførte lag er ikke sjældent omkring 1,5 m tykke, men mægtigere forekomster kendes bl.a. ved Karby, og i Lødderup er laget 2,5 m tykt (Aaby & Vegger 1997). Hvornår denne gødskningsform sætter ind er ikke sikkert tidsfæstet, men den synes ikke ældre end middelalderen. Genstande fundet i disse lag kan være af kronologisk meget varieret karakter, da blandingsgødningen består af møg opblandet med alt fra gamle lervægge, tækningsmateriale og gravhøje til græstørv fra udmarken. Oldsager fra grave og bopladser, der tilfældigvis bliver rømmet i denne forbindelse, bliver dermed sekundært indlejret i en yngre muldhorisont (Aaby & Vegger 1997). Arkæologisk aktivitet i landsbyernes indmarker må nødvendigvis bestå af udgravninger, der fjerner de tykke, tilførte lag, der har beskyttet den ældre overflade. Bebyggelsesundersøgelser i disse områder ligner derfor ikke udgravninger de fleste andre steder i landet, da de oprindelige overflader fra f.eks. yngre jernalder findes intakte. Det betyder, at udgravningerne har form af søgegrøfter, mens større fladeafdækninger kun sjældent kan lade sig gøre, hvis ikke man bortgraver kulturlaget maskinelt.

Disse specielle forhold er medvirkende til, at størstedelen af de påviste fund fra yngre germanertid og vikingetid på Mors kun omfatter ganske få identificerede konstruktioner. Det er selvkært et problem i forbindelse med en vurdering af en konkret plads som specialiseret eller agrar anløbsplads, der hovedsagelig defineres på baggrund af strukturernes art og mængde. Forholdet fremgår tydeligt af diskussionen vedrørende Karby og Dalgård, og det op til 0,6 m tykke muldrag ved Nederby på Fur, nævnes også som et muligt udslag af samme gødskningsstradition (Bertelsen 1993).⁴²

7.3.2 Den kronologiske udvikling

De to tidshorisonter, der blev skitseret med udgangspunkt i Roskilde Fjord, kan også meget tydeligt iagttages i det øvrige Danmark, både hvad angår kyst- og åbaserede lokaliteter. På baggrund af det bredere grundlag, der nu er fremlagt og diskuteret, finder jeg det imidlertid formålstjenligt, at opdele tidsrummet 200-1100 e.Kr. i tre "søfartsfaser" med udgangspunkt i anløbspladsernes udsagn.

‘Ældre fase’

200-520/30 e.Kr.

Kun Lundeberg giver sig i ældre fase til kende på samme måde som pladserne i de yngre faser ved sine omfattende spor efter en intensiv udførelse af adskillige håndværk i 3.-4. årh. e.Kr. Herefter er der en klar nedgang i aktivitetsniveauet, men pladsen fortsætter i mindre målestok med håndværk frem til 8. årh., og er som sådan på linie med adskillige af de øvrige lokaliteter i ‘mellemfase’.⁴³

‘Mellemfase’

520/30-680/700 e.Kr.

Specialiserede, arealmæssigt mindre anløbspladser med få håndværk - og dermed en beskeden mængde affald - repræsenteret. Pladserne er ustrukturerede i den forstand, at der ikke findes parcellering, ‘bygrøft’ eller andre organisatoriske elementer. Såfremt der er bygninger, er det hyppigst i form af grubehuse, som altid dominerer over antallet af langhuse af typer, der genfindes i de agrare enheder. Både kyst- og åbaserede pladser forekommer, og de har i udpræget grad været sæsonbaserede, men (formentlig) anvendt år efter år.

‘Yngre fase’

680/700-1100 e.kr.

Specialiserede og agrare anløbspladser af stærkt varierende størrelse, hvilket også gælder antallet af repræsenterede håndværk og omfanget affald fra produktionen. Pladsernes indre organisation spænder fra at være åbne over omgærdede til regulært befæstede, ligesom den indre pladsstruktur, såfremt den kan iagttages, kan udgøres af tofter eller små parceller. Bygningerne omfatter agrare hustyper, grubehuse og hvad man kunne kalde ‘handelspladshuse’, nemlig mindre, rektangulære stolpebyggede huse uden indre tagbærende stolper, som især kendes fra Hedeby. Der findes både lokaliteter ved kyster og åer, og hovedparten af de specialiserede anløbspladser har været sæsonbaserede. Hedeby opfattes almindeligvis som beboet hele året, i hvert fald fra 9. årh., hvilket muligvis også gælder Åhus II. Befæstningen af Hedeby, Århus og Ribe i 10. årh. er ikke i sig selv bevis for en helårlig anvendelse, hverken som handelsplads eller militært støttepunkt, men ikke mindst for de to førstnævnte vedkommende, er voldomkransningen, sammenholdt med de øvrige arkæologiske spor, et kraftigt indicium for et bofast befolkningsselement.